

**МОВА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ Й ЗАКОНОМІРНОСТІ**

© Погасій Л. П.

Попри те, що «лінгвістичний поворот» і філософія мови канонізовані в статусі напрямку наукових досліджень лише на початку ХХ століття, осмислення мови як соціокультурного та історичного феномена віддзеркалює етап філософської рефлексії, який складає понад два тисячоліття. Людина здавна розмірковувала про сутність, причинно-наслідкові зв'язки, функції і зумовленість мови різними факторами. Що стосується безпосередньо філософії мови, то нині основні дослідницькі зусилля зосереджені довкола двох її напрямів – критики мови як інструменту людського спілкування й мислення, а також інструментальних можливостей конкретної мови в той чи інший період її розвитку. Сферу повноважень філософії мови найкраще продемонструвати переліком її основних проблем: різними аспектами розуміння, значення, концептуального аналізу тощо.

***Ключові слова:** філософія мови, особливості й закономірності, генезис, соціокультурний вплив, причинно-наслідкові зв'язки.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Чимало напрямів сучасної філософії позиціонують мову ключовим об'єктом своїх досліджень [2, с. 74-75]. Приміром, для феноменології мова постає знаковим вираженням особливостей і ефективності роботи свідомості; герменевтика як мистецтво тлумачення вбачає у мові «абрєвіатуру сутності», «дім буття» і «оселю людського духу» (М. Гайдеггер), «універсальне середовище, в межах якого здійснюється розуміння» (Г.-Г. Гадамер); представники аналітичної філософії в мові знаходять невичерпені ресурси людської свідомості й практики. Втім, численні емпіричні дані свідчать не лише про тотальну присутність, а й водночас про змістовну невизначеність, невизначеність і суперечливість практики слововжитку філософії мови і смислових параметрів цього термінологічного конструкту. Об'єктивно й закономірно ця обставина утворює теоретико-праксеологічну проблему, яка потребує рефлексійних зусиль, розв'язання засобами насамперед філософії [12, с. 114].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Перехід від філософської класики до періоду філософії мови пов'язаний зі зміною об'єкта дослідження: на місце «ідей» приходять лінгвістичні сутності. Суб'єкт пізнання зсувається на периферію пізнавального процесу або взагалі усувається, а дискурс починає розглядатися як автономний. Ж.-Л. Нансі аргументовано зазначає, що «філософія як артикуляція логосу була суб'єктом поліса як простору цієї артикуляції, натомість поліс як сукупність логосів (logikoi) був суб'єктом філософії як за-

собу генерування їх спільного логосу. Сам же логос набуває сутності й сенсу з цієї взаємності: він є спільною основою спільноти, а спільнота – основою буття» [10, с. 47]. Принагідно зазначимо, що в часовому діапазоні від Платона до Гумбольдта теорії мови не розмежовувалися на філософію мови та лінгвістику. Зокрема, до кінця ХVІІІ століття лінгвістика не була відокремлена від логіки, а її предметом (як частини тогочасної логіки та філософії) вважались конвенційно канонізовані способи вираження думки. Відокремлення лінгвістики відбулося в ХІХ столітті. Цей крок детермінований генеруванням еволюційного погляду на мову, який дозволив ідентифікувати предмет лінгвістики як самостійний предмет, відмінний від предмета будь-якої іншої науки. У ХХ столітті різні аспекти феномену мови розглядалися представниками біхевіоризму, феноменології, теорії соціальної взаємодії, неопозитивізму, структуралізму та герменевтики. Зокрема, теорія лінгвістичної відносності, обґрунтована і репрезентована Е. Сепіром та Б. Уорфом, витлумачує мову своєрідним оптичним фокусом, за допомогою якого людина сприймає дійсність. На початку ХХ століття набув виразності прагматичний підхід (Ч. Пірс, Дж. Дьюї, Ч. Джеймс) як концептуальна протипага структуралізму, що вбачав у мові замкнену в собі структуру, та формальній граматиці Н. Хомського, відповідно до якої об'єктом лінгвістичної теорії є лише мовне знання і мовна компетентність суб'єкта мовлення. Прагматичний поворот був зумовлений тим, що поза увагою опинився індивід і контекстуальність, у виловому полі якої відбувається мовне комунікування.

Прагматичний підхід акцентував увагу на конкретному суб'єкті мовлення в межах конкретного комунікативно-прагматичного простору. У працях І. Бодуена де Куртене, В. Гумбольдта, А. Мейо, Ф. де Соссюра та багатьох інших мовознавців наголошувалося в основному на тому, що в мовленнєвій діяльності є дві сторони: індивідуальна й соціальна – причому, одну не можна зрозуміти без іншої. До 50-х років ХХ століття філософія мови здебільшого асоціювалася з лінгвістичним структуралізмом, згодом – насамперед із генеративною граматикую та теорією штучного інтелекту. Від 60-х до середини 80-х років минулого століття найповнішим утіленням філософії мови були дослідження мовних значень (різних аспектів змістовності), контекстного вживання мови та її елементного складу (праці Г.-П. Грайса, Д. Девідсона, Н. Малкольма, П. Стросона), осмислення ілокутивних інтенцій, закладених у мовленнєвих актах (праці Дж. Остіна, Дж.-Р. Серля, Д. Вандервекена) [11, с. 36] та імплікатур дискурсу (концептуальні напрацювання Дж.-Р. Ліча, Г. Парре). У 60-х роках ХХ століття вийшла друком низка знакових праць, в основі яких перебувало осмислення світоглядних основ і змістовної ієрархії «філософії мови» – зокрема, «Що таке мовленнєвий акт?» Дж.-Р. Серля, «Перформативи – констативи» Дж. Остіна, «Питання теорії породжувальної граматики» Н. Хомського, «Намір і конвенція в мовленнєвих актах» П.-Ф. Стросона, «Значення мовця, значення речення і значення слова» Г.-П. Грайса, «Філософська релевантність мовної теорії» Дж. Катца. Резонансна проблематика аналітичної філософії та філософії лінгвістики висвітлена в книзі Ю. Хартнака «Мова і філософія». Зокрема, розглянуто аспект значень мовних виразів у різних контекстах, інтенціональності мовленнєвих актів, ролі й інструментальних особливостей мови в процесі сприйняття світу тощо. Дж. Ламарк наполягає, що предметне і системне оперування ключовими аспектами філософії мови розпочалося лише в 70–80-ті роки ХХ століття в результаті зміщення дослідницьких акцентів Оксфордської та Кембриджської шкіл зі сфери лінгвістичної філософії до власне філософії мови – тобто до проблематики значень, репрезентації, закономірностей і особливостей засвоєння знань.

Наприкінці 80-х років ХХ століття філософія мови почала все більше асоціюватися з когнітивними напрямками досліджень. Когнітивна переорієнтація у 80-х – середині 90-х років ХХ століття засвідчила перехід від філософії мови до філософії свідомості. В наш час філософія мови практично втратила предметну

цілісність: доводиться констатувати наявність багатьох відгалужень філософії мови з різною дослідницькою проблематикою. У 60-ті роки ХХ століття була здійснена спроба визначення предмета філософії мови в контексті аналітичної філософії. У 70 – 80-х роках ХХ століття філософія мови починає сприйматися як один із профільних напрямів аналітичної філософії. Предметом дослідження філософії мови стає аналіз понять осмисленості/неосмисленості, істини, суперечності, спонукальності, конотації тощо. Проте, аспект сутності мови та її природи фактично залишився на периферії цієї сфери знань [13, с. 120-121]. На Заході методологічні проблеми мовознавства вивчали Г. Фреге, Б. Рассел, К. Айдукевич, Н. Хомський та ін. Саме цей напрям досліджень можна відрекомендувати філософією лінгвістики і визначити як розділ метатеорії, об'єктом якої є не стільки мова як така, скільки наука про мову. Розроблена американськими лінгвістами Е. Сепіром і Б. Уорфом теорія лінгвістичної відносності інтерпретує мову своєрідним оптичним фокусом, за допомогою якого людина сприймає дійсність. С. Хайякава концептуалізував наголос конвенційного характеру мовного знака.

Основна мета дослідження. Існує нагальна потреба увиразнення особливостей і закономірностей мови як предмету філософської рефлексії.

Виклад основного матеріалу. Виокремлення філософії мови із загального кола філософських проблем пов'язують насамперед із дослідженням мовних систем в їх історичному ракурсі як самостійну галузь знання, котра істотно відрізняється від предметів дослідження інших наук [9, с. 261-262].

Наприкінці ХVIII століття з'являється порівняльно-історичний напрям. Його основні принципи такі: 1) кожна мова має свої властивості, які відрізняють її від інших мов; 2) ці властивості пізнаються в порівнянні; 3) порівняння мов знаходить у деяких з них спорідненість – походження із спільного джерела; 4) відмінність споріднених мов може бути пояснена тільки їх безперервною історичною зміною, що визнається найважливішою властивістю будь-якої мови; 5) під час історичних змін звуки змінюються швидше, ніж інші елементи, їх перетворення в межах однієї сім'ї мов закономірні і можуть бути чітко сформульовані; 6) на основі головних елементів мови можна реконструювати в загальних рисах схему попередньої загальної мови.

З другої половини ХІХ століття загострилися питання соціальної детермінованості мови, суспільних функцій мов, коеволуції мови та

суспільства. Ці аспекти досліджувалися В. Дільтеєм, В. Гумбольдтом, Ф. Шлейєрмахером та іншими. У працях І. Бодуена де Куртене, В. Гумбольдта, А. Мейо та інших мовознавців наголошувалося, що в мовленнєвій діяльності є дві сторони – індивідуальна та соціальна – причому, одну не можна зрозуміти без іншої [8, с. 135]. У ХХ столітті виникає лінгвістичний структуралізм у межах загальної течії структуралізму. Основні принципи цього напрямку: 1) істинною і основною реальністю є не окремих факт будь-якої мови, а мова як система; кожен елемент мови існує лише внаслідок його відношення до інших елементів у складі системи; система не складається з елементів, а навпаки, визначає їх; 2) структуру системи створюють позачасові відношення; відношення в межах системи домінують над елементами; 3) тому можливе позачасове «алгебраїчне» вивчення системи мови, засноване на відношеннях, а не на індивідуальності елементів або їх матеріальності; можливе застосування математичних методів у мовознавстві; 4) мова є системою особливого типу – знакова система, що існує, з одного боку, об'єктивно, поза психікою людини, в міжособистісному спілкуванні людей, з іншого боку – ця система існує й у психіці людей; 5) подібно до мови організуються деякі інші системи, що діють у людських суспільствах, – фольклор, звичаї, ритуали тощо; всі вони можуть вивчатися лінгвістично, зокрема формалізуватися «алгебраїчно», або в інші способи.

До переліку фундаторів філософії мови належать: Ернст Кассіер – теорія мови як складова метатеорії символічних форм; Людвіг Вітгенштейн – автор афоризму «сєнс – це використання»; Пітер Фредерік Стросон – ініціатор створення дескриптивної метафізики; Фердинанд де Соссюр – фундатор структурної лінгвістики; Готлоб Фреге, Френк Рамсей, Бертран Рассел, Річард Монтегю – філософи мови аналітичної традиції, що належить сфері логічного аналізу; Ноам Хомський і Джеррі Фодор – синтаксичний і знаннево-орієнтований підходи; Михайло Бахтін, Моріс Бланшо – літературотехніки, чії праці мали виразне філософське забарвлення; Юрген Габермас, Джон Остін, Джон Серль – теоретики, орієнтовані на проблеми застосування мови; Мішель Фуко, Жак Дерріда – автори, що осмислюють проблеми мови в рамках постструктуралізму; Юлія Крістева, Джудіт Батлер – дослідники мови феміністичного спрямування; Дональд Девідсон, Майкл Дамм – розробники теорії значення.

Філософи-аналітики переконані, що жодна фундаментальна проблема людського буття не

може бути ані поставлена, ані розв'язана без використання інструмента мови, без урахування її ролі в житті людини і суспільства. Весь комплекс буттєвих реалій – від сприйняття й розуміння до трансформацій і перетворення – опосередковані насамперед і в основному засобом мовного інструментарію, символічного світу мови [4, с. 126]. Виникає питання: чим відрізняється аналітична філософія від інших філософських течій? «По-перше, переконаністю в тому, що філософський аналіз мови може привести до філософського пояснення думки, а по-друге, переконаністю в тому, що це єдиний спосіб досягти глобального пояснення. Ці два принципи-близнюки представлені й логічними позитивістами, і Л. Вітгенштейном у різних фазах його розвитку, й оксфордською філософією «повсякденної мови», і посткарнапівською філософією в Сполучених Штатах, у тому вигляді, в якому вона постає перед нами в працях Куайна та Девідсона, хоча різниця в поглядах цих двох авторів вельми істотна» [14, с. 13].

Концептуалістику мови як структури розробляли І.-О. Бодуен де Куртене та Ф. де Соссюр, а також дослідники Копєнгагенського лінгвістичного осередку Л. Єльмслєв, В. Брьондал, Х. Ульдаль. Під кутом зору цього світоглядного підходу, мова є універсальною системою, якій притаманний м'який детермінативний характер. Мова зароджується на рівні нейрофізіологічних процесів індивіда і поширюється на аж на рівень глобальної комунікації і взаємодії. Основним системотворчим принципом мови постає бінарна мовна опозиція [6, с. 402-403]. Концептуальний підхід до мови як теорії мовної дії був започаткований Джоном Остіном, який вважав, що мінімальною одиницею людського спілкування є не речення, як це традиційно подається в шкільних і вузівських граматиках, а мовленнєва дія, тобто здійснення певних актів (запитання, наказ, вибачення, призначення на посаду, заспокоєння, привітання тощо).

Мартін Гайдеггер окреслив сутність і природу мови як простір думки і дім буття. Такий функціональний статус мови робить її маркером, який увиразнює змістовну сутність людини. За наполяганням М. Гайдеггера, мова – це «місце зустрічі» людини з буттям. У цьому – сутність мови як «екзистенціалу», онтологічного визначення людського буття. Буття *Dasein* «живе» у слові, яке залежить від буття і визначає його мовний характер. Слід зауважити, що вислів «мова як простір думки» набув ознак концептуальної метафори, яка ілюструє когнітологічні визначення мови. На переконання П. Бурдьє, «якщо мова панує над філософом, а не філософ

над мовою, якщо слова грають з філософом, замість того, щоб філософ грав зі словами, тоді гра слів і є мовою буття, тобто онтологією» [3, с. 134]. Здебільшого виокремлюють три основні філософські парадигми дослідження мови: семантичну, прагматичну, синтаксичну. Зокрема, «семантична парадигма, або «філософія імені» зводилась до аналізу елементів поверхневих мовних структур (фонем і морфем) та їх класифікації. Д. Уїтні та Ф. де Соссюр концептуалізували тезу про те, що мова є системою відносин і нетотожних одиниць, але у кожній мовній розбіжності завжди можна виділити певну синхронну закономірність, яка дозволяє виробити на ментальному рівні цілком визначену систему правил, необхідних для комунікації» [7, с. 106-107].

З часом семантичний аналіз мови все менше влаштовув дослідників, позаяк він охоплював надто обмежену сферу мовних досліджень. Відтак, на перший план вийшов аспект зв'язків між мовним виразом та поглядом на світ пересічного носія мови. Авторами цієї синтаксичної парадигми є Р. Карнап, Дж. Мур, Б. Рассел, Г. Фреге, М. Шлік. Ці дослідники намагалися створити формалізовану мову, яка в інструментальному сенсі виявилася б максимально адекватною структурі світу. На думку Л. Вітгенштейна, філософія не повинна втручатися у фактичне вживання мови, вона може лише описувати її. Попри суперечливість поглядів представ-

ників філософії лінгвістичного аналізу, основне завдання цього концептуального напрямку можна сформулювати так: розробка систематичної теорії мовних значень, яка фактично є теорією розуміння. Треба визнати, що загалом ця світоглядна течія справила істотний вплив на сучасну логіку і лінгвістику [5, с. 220]. На відміну від класичного позитивізму О. Конта та Г. Спенсера неопозитивісти вбачали завдання філософії не в систематизації й узагальненні конкретно-наукового знання, а в здійсненні аналізу мовних форм знання. Відтак, предметом неопозитивістської філософії була, по-перше, мова науки як засіб вираження знання, по-друге, діяльність з аналізу цього знання та можливостей його вираження на рівні мови. Треба визнати, що попри внутрішню системність і впорядкованість, синтаксичний підхід до оперування мовою має недолік дистанційованості від реальності і практичних потреб людей [1, с. 333-334].

Висновки. «Лінгвістичний поворот» характерний для широкого спектру сучасних відгалужень філософського знання – екзистенціалізму і герменевтики, феноменології і структуралізму. Загалом, починаючи з другої половини ХХ століття, основні розділи філософії відчують щонайменше стилістичний вплив лінгвістичного фактора, а мовний аспект філософських проблем набув імпативного значення для філософського дискурсу.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Нулевая степень письма // Семіотика: Антологія. – М.: Академічний проєкт; Катеринбург: Делова книга, 2001. – С. 327–370.
2. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – 240 с.
3. Бурдьє П. Політична онтологія Мартина Хайдеггера / Пер. с франц. А. Т. Бикбова, Т. В. Анисимовой. – М.: «Праксис», 2003. – 272 с.
4. Гійому Ж., Мальдидье Д. О новых приёмах интерпретации, или проблема смысла с точки зрения анализа дискурса // Квадратура смысла. – М., 1999. – С. 124–136.
5. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
6. Делёз Ж. Логика смысла. – М.: Раритет; Катеринбург: Делова книга, 1998. – 480 с.
7. Коротенко Є. Основні парадигми дослідження мови та обґрунтування причин їх зміни // HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES 2009. – LVIV. – 14-16 MAY 2009. – P. 106–108.
8. Лакан Ж. Інстанція букви в бессознательном // Современная литературная теория: Антологія. – М.: Флінта: Наука, 2004. – С. 134–155.
9. Лурия А. Р. Язык и сознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 416 с.
10. Нанси Ж.-Л. Бытие единичное множественное. – Минск: Логвинов, 2004. – 271 с.
11. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22–129.
12. Серл Дж. Р. Філософія языка. – М.: Едиториал УРСС, 2010. – 208 с.
13. Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семіотика: Антологія. – М.: Академічний проєкт; Катеринбург: Делова книга, 2001. – С. 111–128.
14. Dummit M. Les origines de la philosophie analytique. – NRF-Gallimard, 1991. – P. 12–17.

REFERENCES

1. Bart R. Nulevaya stepen' pis'ma // Semiotika: Antologiya. – M.: Akademicheskij proyekt; Yekaterinburg: Delovaya kniga, 2001. Pp. 327–370.
2. Batsevich F. S. Filosofiya movi. Istoriya lingvofilosofskikh uchen'. – K.: VTS «Akademiya», 2011. – 240 s.

3. Burd'ye P. *Politicheskaya ontologiya Martina Khaydeggera / Per. s frants. A. T. Bikbova, T. V. Anisimovoy.* – М. : «Praksis», 2003. 272 s.
4. Giyomu ZH., Mal'did'ye D. *O novykh priyomakh interpretatsii, ili problema smysla s tochki zreniya analiza diskursa // Kvadratura smysla.* М., 1999. Pp. 124–136.
5. Deyk van T. A. *YAzyk. Poznaniye. Kommunikatsiya / T. A. van Deyk.* – М. : Progress, 1989. – 312 s.
6. Deloz ZH. *Logika smysla.* М. : Raritet ; Yekaterinburg : Delovaya kniga, 1998. 480 s.
7. Korotenko É. *Osnovni paradigmi doslidzhennya movi ta obgruntuvannya prichin ikh zmíni // HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES 2009. LVIV.– 14-16 MAY 2009.* Pp. 106–108.
8. Lakan ZH. *Instantsiya bukvy v bessoznatel'nom // Sovremennaya literaturnaya teoriya: Antologiya.* М. : Flinta : Nauka, 2004. Pp. 134–155.
9. Luriya A. R. *YAzyk i soznaniye.* Rostov-na-Donu: Feniks, 1998. 416 s.
10. Nansi ZH.-L. *Bytiye yedinichnoye mnozhestvennoye.* Minsk: Logvinov, 2004. 271 s.
11. Ostin Dzh. *Slovo kak deystviye / Dzh. Ostin // Novoye v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. 17.* М. : Progress, 1986. Pp. 22–129.
12. Serl Dzh. R. *Filosofiya yazyka.* М. : Yeditorial URSS, 2010. 208 s.
13. Yakobson R. *V poiskakh sushchnosti yazyka // Semiotika: Antologiya.* – М. : Akademicheskii proyekt ; Yekaterinburg : Delovaya kniga, 2001. Pp. 111–128.
14. Dummit M. *Les origines de la philosophie analytique.* NRF-Gallimard, 1991. Pp. 12–17.

ПОГАСИЙ Л. П. – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

ЯЗЫК КАК ПРЕДМЕТ ФИЛОСОФСКОЙ РЕФЛЕКСИИ: ОСОБЕННОСТИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ

Несмотря на то, что «лингвистический поворот» и философия языка канонизированы в статусе направлений научных исследований лишь в начале XX века, осмысление языка как социокультурного и исторического феномена отражает этап философской рефлексии, который составляет более двух тысячелетий. Человек издавна размышлял о сущности, причинно-наследных связях, функциях и обусловленности языка различными факторами. Что касается непосредственно философии языка, то сейчас основные исследовательские усилия сосредоточены вокруг двух ее направлений – критики языка как инструмента человеческого общения и мышления, а также инструментальных возможностей конкретного языка в тот или иной период его развития. Сфера полномочий философии языка лучше всего демонстрируется перечнем ее основных проблем: различных аспектов понимания, значения, концептуального анализа и тому подобное.

Ключевые слова: философия языка, особенности и закономерности, генезис, социокультурное влияние, причинно-следственные связи.

POHASII, LILIIA - graduate student of National pedagogical Dragomanov university (Kyiv, Ukraine)

LANGUAGE AS SUBJECT OF PHILOSOPHIC REFLECTION: SPECIFICS AND TRENDS

Although «linguistic turn» and philosophy of language were recognized as research direction only at the beginning of XX century, the perception of language as social and cultural and historical phenomenon reflects the state of philosophy reflection which has lasted for more than two thousands years. For a long time human has speculated about essence, casual relations, functions and dependence of a language with many factors. As for the philosophy of language, at present the research efforts have focused on two directions - comment of a language as a tool of human communication and thinking as well as tools of a specific language for this or that period of its development. It is best to show the powers of the philosophy of language by listing its main problems: different aspects of understanding, sense, conceptual analysis etc. «Linguistic turn» is proper for a wide range of modern branches of philosophy – existentialism and hermeneutics, phenomenology and structuralism. Generally, from the beginning of the second half of XX century the main branches of philosophy are influenced at least by the stylistics of language, and the linguistic aspect of philosophic problem got impactive meaning for the philosophical dialectic. The current stage of the development of humanitarian sciences is characterized by the intention to unite all «linguistic» branches of philosophic research under the aegis of the philosophy of language. Like philosophy, literature and linguistic use the services of thinking and language, but if a language is at the top of the hierarchy of priorities and then - thinking, philosophy defines the priorities in another way: first of all, thinking which determines, conditions, defines specific historical social and cultural, mental and other specifics of language, its instrumental use.

Key words: philosophy of language, specifics and trends, genesis, social and cultural influence, casual relations.

*Рекомендовано до публікації д-р філос. наук, проф. Воронковою В.Г.
Дата надходження 06. 04.2017*